

Şəbnəm ŞIXƏLİYEVƏ

Ü.Hacıbəyli adına BMA-nın dissertantı

Ünvan: Bakı, Ş.Bədəlbəyli küçəsi, 98

Email: shabnam.shixaliyeva@mail.ru

ŞÜŞTƏR MUĞAMININ RƏNGLƏRİNƏ DAİR

Xülasə: *Məqalə instrumental rəng janrı haqqındadır. Bu janr “Şüştər” muğamının nümunəsində araşdırılır. Şifahi ənənəli professionallıq ifaçılıq sənətində hər bir muğam dəstgahının özünəməxsus rəngləri vardır. Məqalədə “Şüştər” rənglərinin forma, melodiya və məqam xüsusiyyətləri təhlil olunur.*

Açar sözlər: *“Şüştər” muğamı, şüştər məqamı, dəstgah, rəng*

Rəng – Azərbaycan şifahi ənənəli professional musiqisinin instrumental janrıdır. Bu janr muğam dəstgahlarındakı mövqeyinə və roluna görə, üç növə bölünür: rəng, dərəməd, diringi. Instrumental dərəməd dəstgahın əvvəlində sazəndə tərəfindən ifa olunur və “instrumental giriş” rolunu oynayır. Dərəmədin melodiya isə dəstgahın ən mühüm şöbələrini, intonasiyalarını, istinad pərdələrini əhatə edir. Dərəməddən fərqli olaraq, rənglər şöbələr arasında çalınır. Rənglərin dəstgahda tutduğu mövqe ifaçılar arasında onun bəzən “araçalğı” adlanmasına səbəb olmuşdur. Diringilər isə oynaq xarakteri, rəqsvari səcciyəsi ilə seçilir. Onların vəznə daha çox 6/8 ölçüyə malik olur. Bu ritmik roluna görə, oynaq rəqs melodiya dəstgahlarda diringi kimi də çalınır. Rəng janrının daha bir özəlliyi tempində və melodik xarakterindədir. Nikbin, şən və ya lirik əhvali-ruhiyyəli rənglər müvafiq olaraq, sürətli, orta, ağır templərdə olur. Dəstgah ifaçılığında ağır, təntənəli, marşvari, rəqsvari və mahnıvari xarakterdə olan rənglər mövcuddur. Ü.Hacıbəyli rəngləri “bəhrli musiqi” adlandırmış və janrı belə səciyyələndirmişdir: “Rəng və ya diringə təsnif kimi bir musiqi olub fəqət qoftəsi, yəni sözləri olmaz, yalnız çalınar, əksərən yüngül bəhrli olub rəqs havalarına bənzər. Rəng dəxi dəstgahlar arasında xanəndənin kamal və müvəffəqiyyətlə icra etdiyi mahiranə təğənni mütəaqib çalınıb sameyini məhzüz etməklə dəstəni dəxi qızıdırır, fəqət uzun çəkməyib təkrar dəstgahın məbədinə keçilir” [1, s. 220].

Dəstgahların iri yaxud kiçik həcmli olması rənglərə də təsir edir. Belə ki, iri həcmli muğamların rəngləri say etibarilə çoxdur. Kiçik həcmli dəstgah kimi çalınıb-oxunan “Şüştər”ə aid rənglər isə o qədər də çox deyil. Belə ki, “Şüştər” dəstgahında ifa edilən rənglər dərəməddən, “Şüştər” və “Tərkib” şöbələrinə aid bir neçə rəngdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, “Şüştər” dəstgahının ilk şöbəsi “Əmiri” olsa da, ifaçılıqda bu şöbəyə aid rəng yoxdur. “Şüştər”ə aid bir neçə dərəməd nümunəsində də “Əmiri” şöbəsinə istinad edilmir.

Bu məqalədə təhlil olunan “Şüştər” rəngləri xalq artisti, professor S.Rüstəmovun “Azərbaycan xalq rəngləri” toplusunun I dəftərinə daxildir. Bu rənglərin hamısı “do” mayəli “Şüştər”də nota yazılmışdır. Azərbaycan məqamlarının Avropa major-minor sistemi ilə əlaqəsini araşdıran görkəmli musiqi nəzəriyyəçisi, professor M.İs-

mayılov belə nəticəyə gəlmişdir ki, “Şüştər”in mayə ucalığı onun açar işarələrinin də hansı minor qammasına məxsus olduğunu göstərir [2, s. 95]. Bu baxımdan, “do” mayəli “Şüştər”ə əsaslanan dəräməd və rənglərin S.Rüstəmov tərəfindən do minora uyğun üç bemol işarəsi ilə, harmonik halda nota yazması nəzəri baxımdan düzgündür.

“Şüştər dərämədi”. Dəräməd *Allegretto* tempində, 2/4 vəzndə, “Şüştər” dəstgahının ənənəvi tonallığında – “do” mayəli “Şüştər”də çalınır [3, s. 26]. Mayə ucalığı ikinci oktavanın “do” səsidir (c²).

“Şüştər dərämədi” dəstgahın aşağıdakı şöbələrini və məqamın aşağıdakı istinad pillələrini əhatə edir: 1. “Şüştər” (mayəni ehtiva edən şöbə) – III, VI pillələr; 2. “Tərkib” – VII pillə; 3. “Ayaq” (“Şüştər”ə qayıdış) – III pillə. Beləliklə, dəräməddə məntiqlə dəstgahın əsas şöbələrinə “toxunulur”.

“Şüştər dərämədi” üçhissəli formaya malikdir: $AB+CB+DB_1$. Bu üçhissəli formada rondo elementləri də özünü göstərir. Belə ki, formanın quruluşunda hər dəfə b cümləsinə qayıtması rondo əlaməti kimi çıxış edir. Birinci hissə (period) iki cümlədən qurulmuşdur: $a+b$. Periodun a cümləsi kvadrat quruluşludur, 8 xanədən ibarətdir. Cümlə təkrar quruluşlu 2 frazadan təşkil olunub: $4x+4x$. Lakin fərqli kadanslar frazaları da fərqləndirməyə əsas verir. Belə ki, I fraza VI pillədə (mayə, do) bitərək yarım kadans, II frazası II pillədə (tamamlayıcı ton, sol) bitərək tam kadans yaradır. Bu frazaların ilk xanələrindəki (xanə 1 və 5) aşağı x_4 sıçrayışı melodiya xüsusi intonasiya aşılır. Bu sıçrayış VI-III hərəkəti ilə baş verir (do-sol). Digər tərəfdən, fraza daxilində x_4 sıçrayışını və “do-sol-do” intonasiyasını ehtiva edən motivlərdə elə ilk andan “do” mayəli şüştərin məqam kökünü və özünəməxsus melodiya-məqam özəlliyi səslənir.

Birinci periodun b cümləsi a cümləsinin melodik materialı əsasında qurularaq, onu davam etdirir. Bu cümlə də 8 xanəli olub 2 frazadan əmələ gəlib: $4x+4x$. B cümləsinin birinci frazası yarım kadansla, ikinci frazası tam kadansla bitir. Melodiyada ritmik dəyişiklik də özünü göstərir. Belə ki, onaltılıqların triol qruplaşmaları və punktirlər melodiya vəzn əlvanlığı və ritmik inkişaf gətirir:

Dəramədin mərkəzi hissəsi iki cümlədən təşkil olunmuşdur: $c+b$. Orta hissənin c cümləsi yeni melodik materiala əsaslanır. Cümlə $5x+5x$ quruluşuna malik olub, iki frazadan təşkil olunmuşdur. Frazalar təkrar quruluşudur. Cümlənin özünəməxsus melodik xüsusiyyətlərindən biri də kvinta sıçrayışıdır. İkinci oktavada yuxarı istiqamətdə c^2-g^2 sıçrayışından sonra bu interval melodiyanın aşağı istiqamətdə hərəkətilə “doldurulur”. Maraqlıdır ki, dəramədin mərkəzi hissəsində c cümləsi VII pillə ətrafında gəzişməklə yaranır. Bu pillə məqamın mayəsinin üst aparıcı tonudur, eyni zamanda “Tərkib” şöbəsinin (d) dayaq tonudur. Bununla da c cümləsi VII pilləyə əsaslanmaqla, dəstgahın “Tərkib” şöbəsinə əhatə edir və VII pillədə yarım kadansla bitir. Bu cümlədə II pillənin oktavasının (f^2) yarım ton zilləşməsi (fis^2) müşahidə olunur ki, belə alterasiya da şüştər məqamı və muğamı üçün səciyyəvi olmasa da, melodik inkişafda özünü büruzə verə bilər:

C cümləsi Tərkib

Mərkəzi hissənin c cümləsindən sonra gələn b cümləsi isə birinci periodun b cümləsinin eynilə təkrarıdır.

Dəramədin üçhissəli formasında üçüncü period iki cümlə birləşməsindən yaranmışdır: $d+b_1$. Bu period yeni melodik materialla başlayır. D cümləsi repriza sayəsində 8 xanəli olur və iki təkrar frazadan qurulur: $4x+4x$. D cümləsinin III pillənin (g^1) zilindən, yəni ikinci oktavanın “ g^2 ” səsndən başlaması kulminasiyaya səbəb olur. Bu cümlə aşağı enişlə, pilləvari şəkildə tamalayıcı tona doğru hərəkət edir. Qeyd edək ki, bu cümlədə III pillənin oktavası tərkib şöbəsinin zili kimi çıxış edir. Bununla da dəraməd tərkib şöbəsinin bütövlüklə əhatə edir:

Üçüncü hissə və ümumiyyətlə, dəraməd b_1 cümləsi ilə bitir. Bizcə, bu cümlə, birinci və ikinci hissələrdəki b cümləsinin variantlı təkrarıdır. B_1 cümləsi 8 xanəli olub iki frazadan əmələ gəlmişdir. Hər iki frazada melodiya hərəkəti “do” mayəli şüştərin II pilləsindən (f) başlayaraq, mayəyə doğru hərəkət edir. Melodiyada k_3 , x_4 sıçrayışları özünü göstərir. Birinci 4 xanəli fraza mayədə (c) bitməklə yarım kadans, növbəti fraza III pillədə (g) bitməklə tam kadans yaradır.

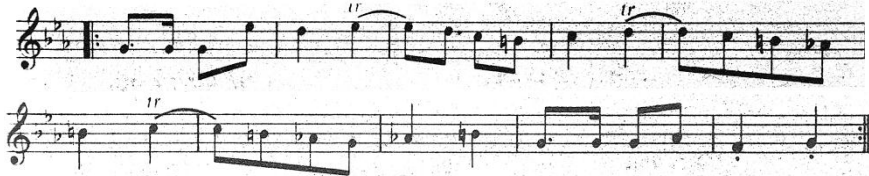
“Şüştər” dəstgahında ilk çalınan rənglərdən biri “Mayəyi-Şüştər rəngi”dir [3, s.27]. Adından göründüyü kimi bu, dəstgahın mayə şöbəsinə aid rəngdir və bu şöbədən sonra çalınır. Rəng əslində, “Ovşarı” zərqli muğamının instrumental variantıdır.

“Mayəyi-Şüştər” rəngi məqamın III, VI, VII pillələri üzərində dayanmaqla, “Şüştər”-“Tərkib”-“Şüştər” (“Ayaq”) sxeminə malik olur. Belə quruluş rəngə üçhissəlilik aşılayır. Bu isə məqamın quruluşunun formayaradıcı rolunu bir daha aydınlaşdırır.

“Mayəyi-Şüştər rəngi” üçhissəli formaya malikdir: ABA_1 . Rəngin birinci hissəsində (A) melodiyanın hərəkəti şüştər məqamının tamamlayıcı pərdəsi (g) ətrafında baş verir. 8 xanədən ibarət olan I cümlə (xanə 1-8) iki təkrar quruluşlu bərabər frazadan ibarətdir: $4x+4x$. Bu cümlədə x_4 , k_6 sıçrayışları özünü göstərir:

II cümlə (xanə 9-18) III-VIII pillələr arasında (g-es) k_6 intervalına sıçrayışla başlayır və aşağı enən sekventiv hərəkətlə III pilləyə (g) doğru istiqamətlənir. “Do” mayəli “Şüştər”-in III pilləsində (g) başlayan cümlə, həmin pillədə yenə tam kadansla bitir:

III cümlə isə (xanə 19-28) II cümlənin variantlı təkrarıdır. Bu cümlədə əvvəlki cümlənin melodik variasiyalanması baş verir. Həmin cümlədə k_6 (g^1-es^2) və l_{x_5} sıçrayışları (g^1-d^2 , g^1-c^2) müşahidə olunur ki, bu da intonasıya ifadəliyini zənginləşdirir. III cümlənin daxilində təkrarlar və sekvensiyalı enmə özünü göstərir:

“Mayəyi-Şüştər rəngi”-nin ikinci hissəsində (B) muğamın “Tərkib” şöbəsinə məxsus diapazon əhatə olunur. Bu period iki cümlədən ibarətdir və $8x+8x$ quruluşuna malikdir. I cümlə repriza işarəsi ilə çalınır və təkrar olunmaq sayəsində 8 xanəli cümlə əmələ gəlir. Cümlənin tərkib pərdəsindən (VII, d) vurğu ilə başlaması və fraza, cümlə sonluqlarının mayə pilləsində (VI, c) bitməsi bu şöbəyə məxsus olan məqam-melodiya xüsusiyyətini əks etdirir.

Rəngin B hissəsində II cümlə cavabverici xarakter daşıyır. Maraqlı cəhətlərdən biri də cümlədə baş verən məqam alterasiyasıdır. Belə ki, II cümlədə məqamın IV pilləsi – “lya bemol” yarım ton zilləşərək “lya bekar”-a çevrilir (IV^+). Belə alterasiya nəticəsində məqamın III pilləsi də yarım ton zilləşərək “sol diyez” olur (III^+). Frazanın sonunda özünü göstərən “si bekar-lya bekar” və “sol diyez-lya bekar” kadansı, eləcə də cümlənin “lya bekar” ilə bitməsi şüştər məqamında alterasiyalı IV pilləyə dayaq tonu və yarım kadans səciyyəsi verir:

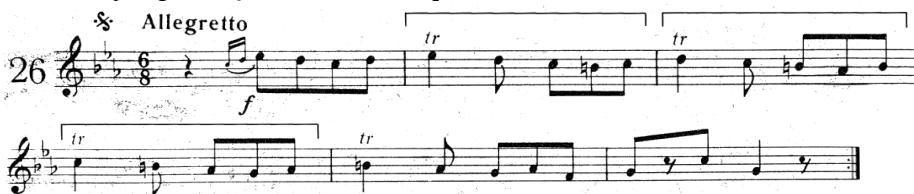
Rəngin reprizası – A_1 bölümü qısaldılmış formadadır, cəmi 8 xanəli bir cümlədən ibarətdir. Bu hissədə məqam alterasiyasından natural vəziyyətə qayıdış baş verir. Maraqlıdır ki, son 4 xanədə rəngin başlanğıc melodik frazasını eşidir.

“Şüştər” dəstgahında çalınan daha bir rəng “Tərkib rəngi”dir [3, s. 28]. “Tərkib” – “Şüştər” dəstgahının əsas və iri şöbələrindən biridir. Bu şöbə məqamın VII pilləsinə istinad etsə də, onun melodik ibarə və cümlələri VI pillədə sonlanaraq mayədə bitir. Marşvari xarakter daşıyan 2/4 vənli “Mayəyi-rəng”lə müqayisədə “Tərkib rəngi”nin tempi sürətli (*Allegretto*), vənzi 6/8 və musiqi məzmunu isə oynaq, nikbin ovqatlıdır.

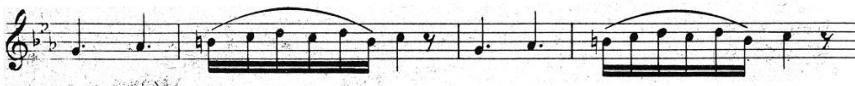
“Tərkib rəngi” ikihissəli formada olub, $A+B$ quruluşundadır. Rəngin melodik quruluşu və inkişafı təkrarlar, variantlı təkrarlar, variantlılıq, sekvensiya, ornament (trel, forşlar, mordent), qeyri-simmetrik sintaksis kimi amillər əsasında baş verir. Rəngin birinci hissəsi (A) 2 cümlədən ibarət sadə perioddur. I cümlə (a) repriza işarəsilə təkrarlanaraq $6x+6x$ quruluşu alır və 12 xanədən ibarət olur. Başqa sözlə I cümlə 6 xanəli frazanın təkrarlanması ilə yaranır:

Hərəkətli, sürətli və qətiyyətli xarakterdə olan bu cümlə pilləvari şəkildə tonlarla aşağı enən sekvensiya quruluşundadır. Xanənin güclü hissəsində çərək notların trellə səslənməsi melodiya xüsusi məqam ahəngdarlığı və oynaq ifadəlilik verir. Mayənin üst mediantasından (es) pilləvari enən hərəkət tam kadansla bitir. Cümlə sekvensiya quruluşludur və 3 halqadan ibarətdir:

II cümlə 7-20-ci xanələri əhatə edir. Bu cümlə I cümləyə əks hərəkətlə başlayır. Cümlə 3 frazadan təşkil olunmuşdur: $4x+5x+5x$. Birinci fraza (a_1) təkrar olunan iki motivdən əmələ gəlmişdir: $2x+2x=4x$. Bu fraza 7-10 xanələri əhatə edir:

İkinci fraza (a_2) 5 xanədən ibarətdir, hər xanə bir motivi təşkil edir. Bu fraza 4 xanəli I frazanın əksinə – VII pillədən aşağı istiqamətlə pilləvari şəkildə tamamlayıcı tona (III) – tam kadansa doğru hərəkət edir. İkinci frazada melodiya enən sekvensiya hərəkətlidir. 5 xanəli frazada 4 sekvensiya halqası vardır. Sekvensiya halqaları tonal-pilləvari sekunda münasibətindədir. Lakin sekvensiya halqaları daxilində və onların sonu-başlanğıcı arasında tersiya münasibətləri də özünü göstərir. Bu frazada punktilə də qarşılaşırıq. Üçüncü fraza ikinci frazanın eynilə təkrarıdır (a_2). Məhz bu təkrar hesabına II cümlə 5 xanə genişlənmişdir. Bu təkrar fraza da eyni sekvensiya ilə qurulmuşdur. Təkrar quruluşa malik II və III frazaları (a_2+a_2) əyani not misalı ilə göstərək:

Rəngin ikinci hissəsi (B) iki cümlədən ibarətdir. 8 xanəli birinci cümlə kvadrat quruluşludur, təkrar quruluşlu iki frazadan ($b+b$) təşkil olunmuşdur: $4x+4x$. Bu cümlə məqamın iki pilləsi – VI (mayə) və alterasiyalı IV pillə ətrafında gəzişməklə əmələ gəlir. Cümlədə “Tərkib” şöbəsinə xas olan alterasiya baş verir. Burada IV pillənin yarım ton zilləşməsi (Iya bekar) və eyni zamanda III pillənin də yarım ton zilləşməsi rəngin melodiyaşına yeni melodiya və intonasiya çalarları aşılayır və onun oynaq, nikbin ovqatını daha da artırır. Melodiya məqamın mayə pilləsində qərar tutmaqla başlayır:

B hissəsində II cümlə məqamın alterasiya vəziyyətindən natural vəziyyətinə qayıdışı və melodiyanın tam kadansla bitməsilə səciyyələnir. 8 xanədən ibarət II cümlə də I cümlə kimi aşağı enişlidir. Təkrar motivli quruluşa bu cümlədə də rast gəlinir. II cümlə hər biri 4 xanədən ibarət olan iki frazadan əmələ gəlmişdir.

“Şüştər” dəstgahına məxsus daha bir rəng də “Tərkib” şöbəsinə aiddir və “Tərkib rəngi” adlanır [3, s. 29]. Bu rəng də 6/8 vərzdə olub, sürətli tempi (*Allegretto*), dinamik və ardıcıl hərəkəti, oynaq və şən xarakteri ilə səciyyələnir. “Tərkib rəngi” iki hissəli formadadır: $AB+CB$. Birinci hissə period formasındadır və iki cümlədən qurulmuşdur: $a+b$. Bu hissədə cümlə quruluşları qeyri-simmetrik düzümdədir. A cümləsi 9 xanəlidir və iki frazadan ibarətdir: $4x+5x$:

Pilləvari şəkildə məqam pillələrinin aşağı enişli ardıcılığı ilə hərəkət edən ikinci frazada sekvensiya quruluşu özünü göstərir. Sekventiv hərəkət III pillədə (g) dayanmaqla, tam kadans əmələ gətirir:

B cümləsi də quruluş baxımından qeyri-simmetrikdir (xanə 10-24). Bu cümlə 3 frazadan təşkil olunmuşdur. Cümlədə frazaların təkrar oluması ilə yanaşı, frazadaxili motiv təkrarları da baş verir. Ən başlıcası, B cümləsi tərkib şöbəsinə məxsus olan məqam alterasiyası ilə səciyyələnir. Məqamın IV pilləsinin zilləşməsi (a) və bu alterasiyaya müvafiq III pillənin də yarım ton artması (gis) melodiya yeni intonasiya ifadəliliyinə səbəb olur. B cümləsinin ilk frazası (xanə 10-13) mayadə bitərək yarım kadans ilə tamamlanır:

II fraza isə melodik cəhətdən I frazanın davamıdır. Bu fraza da yarım kadans ilə bitir. Lakin əsas fərq bundadır ki, II fraza tərkib şöbəsinə məxsus olan xüsusiyyəti daşıyaraq, alterasiyalı IV pillədə (lşa bekar) dayanmaqla yarım kadans yaradır. Digər bir fərq də melodiyanın hərəkətində özünü göstərir. Əgər 1-ci fraza üçün yuxarı hərəkət səciyyəvidirsə, II frazada melodiya qarışıq (yuxarı-aşağı) hərəkətə malikdir:

B cümləsində III fraza 8 xanəlidir (xanə 17-24). Bu frazada alterasiyalı “Şüştər”dən natural vəziyyətə qayıdış baş verir. Sekvensiyalı enən hərəkət sonda tamamlayıcı pillədə (III, sol) tam kadansla yekunlaşır.

“Tərkib” rənginin ikinci hissəsi də iki cümlədən ibarət perioddur: $c+b$. İlk cümlə (c) rəngin formasında və melodiya inkişafında mərkəzi yer tutur. Məhz bu cümlədə melodiya öz kulminasiya nöqtəsinə çatır. Məqamın alt tetraxordundakı II və III pillələrin (f^1 , g^1) oktava zilləşməsi nəticəsində (f^2 , g^2) melodiyanın dinamizmi və gərginliyi artır, diapazon ikinci oktavanın “sol” səsinə qədər çatır və bu səs rəngin melodik kulminasiyasına çevrilir. Cümlə məqamın son pilləsindən (VIII, g) yuxarıya doğru yönələrək, ikinci oktavada ardıcıl səs sırası ilə ən yüksək kulminasiyada dayanır: $es^2 - f^2 - g^2$:

Sonra cümlə əks istiqamətdə qurulur və aşağı enən hərəkətlə oktava diapazonunu əhatə edir: $g^2 - g^1$. Melodiyanın pilləvariliyi məqam pillələrinin enən ardıcılığı üzərində baş verir. Cümlənin daha bir maraqlı xüsusiyyəti sekvensiyadır. Bu cüm-

lənin g^2-g^1 diapazonunda aşağı hərəkəti sekvensiyalarla baş verir və cümlə 7 sekvensiya halqası ilə qurulur. Sekvensiya tam kadansla bitir:

Rəngin forması b cümləsi ilə davamını tapır. İkinci hissənin (periodun) b cümləsi eynilə birinci hissənin b cümləsini təkrar edir. Bununla rəng ikihissəli formaya malik olur: $AB+CB$. Eyni zamanda rəngin quruluşunda refren əlaməti də nəzərə çarpır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıbəyov Ü.H. Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər. // Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, II c. B.: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 215-225.
2. İsmayilov M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik öçerklər. B.: Elm, 1991, 120 s.
3. Rüstəmov S.Ə. Azərbaycan xalq rəngləri. I dəftər. B.: İşiq, 1978, 60 s.
4. Zöhrabov R.F. Azərbaycan rəngləri (janr, lad-məqam və melodik xüsusiyyətlərinin tədqiqi). B.: Mars-print, 2006, 250 s.
5. Zöhrabov R.F. Azərbaycan muğamları. B.: Təhsil, 2013, 336 s.

Шабнам Шихалиева

Диссертант БМА имени У.Гаджибекова

О РЕНГАХ МУГАМА «ШЮШТЕР»

Резюме: Предметом статьи является инструментальный жанр «ренг». Данный жанр рассматривается на примере мугама «Шюштер». В традиционном профессиональном исполнении каждый мугам-дестгах имеет свои ренги. В статье анализируются структурные, мелодические и ладовые особенности ренгов мугама «Шюштер».

Ключевые слова: мугам «Шюштер», лад шюштер, дестгах, ренг

Shabnam Shikhaliyeva

Candidate for a degree of Baku Music Academy

ABOUT THE RENGS OF MUGHAM “SHUSHTAR”

Summary: The subject of this article is the instrumental genre of “reng”. This genre is studied on the example of mugham “Shushtar”. In traditional professional performance, each mugham-dastgah has its own rengs. Author analyzes the structural, melodic, modal and cadence features of the rengs of mugham “Shushtar”.

Key words: mugham “Shushtar”, maqam shushtar, dastgah, reng

Rəyçilər: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Gülnaz Abdullazadə;
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Maya Qafarova